

Marek Barański Polscy Konserwatorzy Zabytków
Barański i Wspólnicy sp. k.,
Warszawa**POLSKI PARYŻ
NAD MORZEM KASPIJSKIM**

W rozdziale *Rodowód* – wstępie do *Przedwiośnia* – znajdujemy krótką charakterystykę życia rodziny Baryków i innych Polaków przybyłych w końcu XIX w. do Baku nad brzegiem Morza Kaspijskiego – do miasta, które za sprawą rozwoju przemysłu naftowego zaledwie parę lat wcześniej wyrwało się ze średniowiecznego letargu w nowoczesność. Oto jak opisuje je Żeromski: *...znakomita w Baku posada, grosz, napływający do kiesy istną strugą – dobrobyt, spokój – wreszcie kraj mlekiem i miodem płynący – powstrzymywały na miejscu. Zjawilo się nawet pewne przyzwyczajenie do tamecznego właśnie dobrobytu. Ciepły klimat, znakomite i nadzwyczaj tanie południowe owoce, łatwość otrzymania za nijaki grosz przepysznych jedwabów, taniość pracy ludzkiej, możność spędzania pory upałów na Zychu, wygoda i dostatniość urzędzenia domowego – nie wypuszczały z tego kraju*¹.

Ten raj, który w imperium Romanowów był tworzony między innymi przez liczną społeczność polskich emigrantów, rozpadł się za sprawą przegranej wojny i rewolucji. Nie wszyscy wrócili do odrodzonej Polski. Wielu swe bezimienne kości złożyło na szlaku powrotu, pewnie wzdłuż torów tej samej kolei, którą powracał do Polski Cezary Baryka. Z przeprowadzonych analiz demograficznych i socjologicznych wynika, iż do wojny Azerbejdżan zamieszkiwało ok. 5 tys. Polaków. Mimo iż większość wyjechała po wybuchu rewolucji, to już w 1927 r. – za sprawą nowych osiedleńców z polskich jednostek Armii Czerwonej – miejscowa społeczność liczyła 2,5 tys. Polaków. Niestety, bycie Polakiem i deklarowanie polskiej narodowości stało się wkrótce igraszką z czerwonym diablem i statystyki z lat 70. wykazują tylko 200 przyznających się do swojej polskości. Niektórzy z tych, co przetrwali, byli już trzecim

---

¹ S. Żeromski, *Przedwiośnie*, Warszawa–Kraków 1928, s. 9.

pokoleniem. W wolnym Azerbejdżanie mogli utworzyć wspólnotę i stać się strażnikami tego wszystkiego, co ich przodkowie wybudowali i zostawili po sobie nad brzegiem Zatoki Apszerońskiej. A jest co pamiętać i przechowywać, była to bowiem jedna z większych polskich społeczności w imperium, która nie tylko żyła w rosyjskiej masie, ale nawet nią kierowała i kreowała dzieła utrwalone w pamięci zbiorowej do czasów współczesnych. Tworzyła je jak na swą epokę nowoczesnie i pięknie, co mieszkańcy Baku wspominają do dziś, akcentując polski udział w tych dziełach.

W odróżnieniu od leżącej po drugiej stronie Kaukazu Gruzji, gdzie działali polscy artyści, twórczość architektoniczna naszych bakijczyków miała użyteczny charakter i przez lata pozostawała niedoceniana. Jej jakość zauważono dopiero w latach 60., choć wtedy właśnie autorów prac uważano już za homogenicznych poddanych rosyjskiego imperium. Przez ponad półwiecze o tym, co Polacy zrobili w Baku, praktycznie niewiele wiedziano, i to z bardzo prostej przyczyny. Wznoszone przez nich eklektyczne i secesyjne budynki, choć dobrze zrobione, zaprojektowane i wybudowane, nie były nowoczesne. Wobec obowiązujących wtedy rewolucyjnych wyzwań, by wszystko zmieniać, a stare niszczyć, twórczość tę postrzegano nawet jako wsteczną. Dopiero przekora historii i spojrzenie z dalszej perspektywy sprawiły, iż dzieła wąskiej grupy polskich architektów pracujących w Baku są dzisiaj nie tylko zauważane i podkreślane, ale stały się trwałą wartością nowoczesnego miasta.

Historia naszych architektów zaczyna się w Sankt Petersburgu, skąd po skończonych studiach w Akademii Sztuk Pięknych i Szkole Inżynierów Cywilnych byli oni delegowani do odległego Baku. Warto też wspomnieć, że aby mogli oni wygodnie dotrzeć do tego miasta w końcu XIX w., wcześniej polscy inżynierowie, Stanisław i Michał Kierbedziowie, musieli wybudować na Zakaukaziu drogę żelazną z licznymi mostami i tunelami. Za sprawą pomysłów Kierbedziów i ich technicznych rozwiązań udało się nie tylko wybudować linie kolejową, lecz również sprawniej wywozić bakijską ropę naftową. Dzięki swym pomysłowym rozwiązaniom Stanisław Kierbedź zgromadził spory majątek, który zadeklarował na rzecz budowy w Warszawie Biblioteki Publicznej przy ul. Koszykowej i gmachu Akademii Sztuk Pięknych na Powiślu.

Nasi młodzi architekci, będąc już nad Morzem Kaspijskim, skorzystali z okazji, by tworzyć tu budynki publiczne i domy dla bogatych mieszkańców Baku, Jelisawietpołu, Shemahe, Szeki. Pierwszym z takich twórców był Ignacy Kryształowicz, który w 1870 r. objął stanowisko architekta gubernialnego

w Jelisawietpolu. Następni, Eugeniusz Skibiński i Aleksander Koszyński, zaprojektowali tam ponad 200 domów. Jakość i znaczenie polskich realizacji zasadniczo wzrosły wreszcie za sprawą Józefa Gosławskiego, którego w 1892 r. powołano na stanowisko architekta miejskiego w Baku. Zaprojektował on wiele obiektów publicznych, m.in. budynek Rady Miasta, teatr, oraz domy i wille azerskich milionerów. Obiekty te nadały nowy, metropolitalny charakter szybko rozwijającemu się Baku. Program kreowania nowoczesnego miasta kontynuowali następnie następcy Gosławskiego – Kazimierz Skórewicz i Józef Płoszko. Robili to na tyle skutecznie, że praktycznie w ciągu zaledwie 20 lat ta trójka architektów trwale ukształtowała wygląd nowej części miasta i sprawiła, że ulice Baku zyskały europejski charakter. Budynki miały tu teraz wygląd bardziej paryski niż w imperialnej Moskwie czy Petersburgu. Niektóre twórczo wpisały się w poszukiwanie lokalnego stylu, a motywy i orientalne dekoracje podnosiły rangę tych realizacji. Projektowane domy korzystały z form secesyjnych, co w początku XX w. uznać należało za europejską nowoczesność. Pomiedzy starym średniowiecznym Baku a zatoką wyrosła nowa dzielnica o regularnie rozplanowanych ulicach i wielkomiejskiej zabudowie.

Dzisiaj, po 100 latach, obok starego miasta Baku, które wpisane zostało na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, mamy obecnie część nową, nie mniej zabytkową, będącą w dużej części dziełem polskich architektów. Wiele z tych obiektów jest obecnie zabytkami prawnie chronionymi w Azerbejdżanie. Nie wszystkie budynki przetrwały wprawdzie do naszych czasów, jednak to, co dzisiaj można podziwiać w Baku, zaskakuje oryginalnością przyjętych form architektonicznych i dekoracji. Cieszyć się też trzeba, że dzisiejsi mieszkańcy tak żywo podkreślają polskość architektów – sam, będąc w Baku, nie raz miałem możliwość słyszeć nazwiska Gosławskiego, Płoszki w powiązaniu z ich ojczyzną.

Nazwisko Gosławskiego, a także Skibińskiego i Skórewicza pojawia się również w zestawieniu architektów i budowniczych w Polsce, autorstwa Stanisława Łoży². Jak się okazuje, kwestia polskości autorów dużej liczby znaczących zabytków Baku została po raz pierwszy zaznaczona w literaturze fachowej za sprawą azerskich naukowców, a konkretnie Szamila Fatułowajewa, który już w końcu lat 60. podniósł rolę i twórczy wkład polskich architektów w rozbudowę miasta³. W 1973 r. Fatułowajew na łamach „Teki Komisji Architektury

² S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 282.

³ Sz. Fatułowajew, *Żyłyje doma w zastrojkie gorodov Azerbejdżana na rubieżu XIX–XX wiekow*, Baku 1963, s. 101; idem, *Polscy architekci w Baku. Architekt J. Płoszko*, „Architektura” 1967,

i Urbanistyki” opublikował pracę pod wymownym tytułem *Twórczość architektów Polaków w Azerbejdżanie (w okresie kapitalizmu)*⁴. W artykule tym przedstawił analizę ich twórczości i zaprezentował dokumentację kilku z zachowanych projektów domów.

Wydawać by się mogło, iż materiał opublikowany przez azerskiego badacza zapoczątkuje lawinę polskich opracowań, jednak jak dotąd nic takiego nie miało miejsca. Większość rodzimych opracowań to teksty wtórne odwołujące się do pracy Fatuļajewa⁵. Praktycznie do dzisiaj nie posiadamy nawet uporządkowanej listy obiektów projektowanych przez Polaków, brak nam też wiedzy na temat zachowanych materiałów archiwalnych. Choć w literaturze krążą fotografie tych bardziej znanych budynków, to nie ma dokumentacji fotograficznej obecnego ich stanu. Chociaż w wielu opracowaniach i artykułach poświęconych wzajemnym kontaktom Polaków i Azerów mówi się o polskich architektach, wymienia się ich nazwiska, to wiedza na temat ich twórczości dalej jest powierzchowna i naukowo nieopracowana. Można wymienić również przykłady opracowań poświęconych obecności Polaków w carskiej Rosji, gdzie nazwisk trójki wybitnych architektów bakijskich – Gosławskiego, Skórewicza, Płoszki – się nie znajdzie⁶. Jak dotąd jedynie Kazimierz Skórewicz ma najlepiej opracowany życiorys⁷, a to za sprawą jego dużej aktywności w przedwojennej Polsce na polu ochrony zabytków, m.in. przy renowacji Zamku Królewskiego w Warszawie, jednak jego bakijski rozdział twórczości architektonicznej jest w poświęconych mu publikacjach zaledwie wspomniany⁸.

Wydaje się, że nadszedł już czas, by poważnie zająć się tematem twórczości polskich architektów w Baku, odszukać i zinwentaryzować oryginalne

nr 11, s. 464–465; idem, *Architekci polscy w Baku. Józef Gosławski*, „Architektura” 1969, nr 6, s. 225–226; idem, *Twórczość Kazimierza Skórewicza w Baku*, „Architektura” 1975, nr 3, s. 99; idem, *Gradostroitelstwo Baku XIX i naczala XX w.*, Leningrad 1978.

⁴ Idem, *Twórczość architektów Polaków w Azerbejdżanie (w okresie kapitalizmu)*, „Tekna Komisji Urbanistyki i Architektury” 1973, t. 7, s. 119–128.

⁵ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987, s. 204–207; R. Badowski, *Polscy architekci w baku na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Polacy w Azerbejdżanie*, red. E. Walewander, Lublin 2003, s. 249–254; W. Baraniewski, *Między opresją a obojętnością. Architektura w polsko-rosyjskich relacjach w XX wieku*, [w:] *Warszawa–Moskwa / Moskwa–Warszawa 1900–2000*, red. M. Poprzęcka, L. Jawlewa, Warszawa 2004, s. 100; A. Chodubski, *Polacy w Azerbejdżanie*, Toruń 2004, s. 221–225.

⁶ A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Poznań 2000.

⁷ S. Konarski, *Skórewicz Kazimierz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków 1998, s. 344–346.

⁸ W. Baraniewski, *Kazimierz Skórewicz. Architekt, konserwator zabytków, historyk architektury (1866–1950)*; M. Wrede, *Kazimierz Skórewicz (1866–1950). Pierwszy badacz i konserwator Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Rocznik Warszawski” 2003, R. 21, s. 148.

materiały źródłowe i archiwalne dokumentacje, sporządzić pełny wykaz tych obiektów z opisem stanu zachowania nie tylko architektury, ale również historycznych wnętrz, jeśli przetrwały. Z azerskimi kolegami należałoby podjąć działania mające na celu oznaczenie tych domów i budynków, by pamięć o twórcach i ich dziełach pomagała we wzajemnym poznaniu i zrozumieniu dziejów Polski i Azerbejdżanu. Pierwsze kroki zostały już poczynione w 2000 r. w Baku i w 2007 r. w Warszawie, zorganizowane zostały bowiem wystawy fotograficzne poświęcone znaczeniu twórczości polskich architektów w Baku⁹. Dzięki aktywności Ambasady RP w tym mieście na domu przy ul. Mirzy Ibragimowa 11 została wmurowana tablica pamięci Józefa Gosławskiego, z kolei aktywność azerskiej Polonii zaowocowała umieszczeniem informacji biograficznych architektów Gosławskiego, Skórewicza, Płoszki oraz zdjęć wybranych ich realizacji architektonicznych na stronie internetowej¹⁰. Nazwiska Polaków można znaleźć także w przewodnikach po Baku, gdzie wymienione są najważniejsze zabytki końca XIX i początku XX w. oraz ich autorzy¹¹.

Także w literaturze międzynarodowej dotyczącej dziedzictwa architektonicznego Baku wzrasta zainteresowanie wybitnymi dziełami architektury przełomu wieków. Zauważa się ich oryginalność, lecz kwestie autorstwa są tam pomijane¹². Ten sygnał winien stać się dla nas ostatnim ostrzeżeniem, iż wkrótce powstaną następne opracowania poświęcone wybitnym dziełom architektury w Baku, których autorów będzie się określało jako architektów przybyłych z Sankt Petersburga. Warto zauważyć, że Baku to jedyne poza Polską miasto na świecie gdzie tyle wybudowali polscy architekci. Nawet ci najbardziej znani działający za granicą, jak Modjewski, Nowicki, Kulski, Fischer, Bednarski, przywoływani w opracowaniach architektonicznych, na swym koncie odnotowane mają pojedyncze realizacje. Tym samym ta mała grupa bakijskich architektów rodem z Polski stworzyła coś, co nie było dotąd dane innym.

⁹ Wystawa *Twórczość polskich architektów w Baku. W setną rocznicę śmierci Józefa Gosławskiego, architekta miejskiego Baku, absolwenta Instytutu Inżynierów Cywilnych w Petersburgu*, Baku 2004; Wystawa *Polscy Architekci w Azerbejdżanie*, Warszawa 2006–2007.

¹⁰ <http://www.polonia-baku>.

¹¹ R. Badirbeili, *Poljaki w Azerbajdżanie w XIX – nacz. XX w.*, Baku 1985, s. 19; M. Lech, *Guide to Azerbaijan*, Baku 2007.

¹² B. Keenan, *Oil's Boom and Bust*, „Cornucopia” 2011, vol. 45, s. 38–59 (dziękuję dr Beacie Nykiel za wskazanie tej publikacji).

Lista obiektów zidentyfikowanych na podstawie odniesień w literaturze¹³

Ignacy Krzyształowicz

- Plan generalny Jelisawietpola (Giandża)
- Projekt rozbudowy kurortu w Hadži Kent
- Domy mieszkalne w Jelisawietpolu (współpraca z Pawłem Kognowickim)

Józef Gosławski

- Dom Melikowa, Baku, ul. Woroncowska / Safarły 19
- Pałac Tagijewa, obecnie Muzeum Historii Azerbejdżanu, Baku, ul. Gorczałowska / Tagijewa 4
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Nikołajewska / Istigłalijat 7
- Dom Tagijewa, Baku, ul. Pocztowa / Tagizade 70
- Willa Tagijewa w Mardakan
- Fabryka włókiennicza Tagijewa w Zych
- Budynek Bakijskiej Szkoły Technicznej, Baku, ul. Stanisławska / Azadłyg 20
- Budynek Imperatorskiego Towarzystwa Technicznego, Baku, ul. Targowa / Nizami
- Budynek żeńskiej szkoły muzułmańskiej, Baku, ul. Nikołajewska / Istigłalijat 8
- Budynek Rady Miejskiej – Ratusz, Baku, ul. Nikołajewska / Istigłalijat 4 (projekt kontynuowany przez Skórewicza)
- Teatr Tagijewa, Baku, ul. Merkuriewska / Prospekt Azerbejdżanu 8 (współautor Paweł Kognowicki)
- Wystrój mieszkania sióstr Trofimowów-Chomickich, Baku, ul. Mirzy Ibragimowa 11

Kazimierz Skórewicz

- Projekt Bulwaru Nadmorskiego
- Budynek Banku Państwowego, Baku, ul. Krasnowodskaja-Merkuriewska / Wurguna – Prospekt Azerbejdżanu

---

¹³ Nazwy cytowanych ulic mogły ulec zmianie w ostatnim okresie.

- Biurowiec Rotschildów, Baku, ul. Perska / Muchtarowa 13
- Dom dziecka, Baku–Shemahe,
- Pasaż Tagijewa, Baku, ul. Olgińska / Rasuľzade
- Budynek poczty w Baku, na tyłach kościoła
- Budynek Towarzystwa Akcyjnego Braci Nobel, Baku
- Kramy targowe w Baku
- Budynek gimnazjum męskiego
- Lecznica
- Szpital dziecięcy

Józef Płoszko

- Budynek Ismayilliye, obecnie Azerbejdżańska Akademia Nauk, Baku, ul. Nikołajewska / Istigľalijat 10
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Telefonnaja / 28 Maja 4–6
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Telefonnaja / 28 Maja 10
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Targowa / Nizami 93
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Maryjska / Rasuľa Rzy 23
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Birżewa–Krasnowodska / Hadzibekowa–Wurguna 14
- Dom Mieszkalny, Baku, ul. Mołokańska / Chagani 47
- Hotel Nowa Europa, Baku, ul. Gorczakowska / Tagijewa 13
- Meczet Muchtarowski, Władykaukaz
- Odbudowa meczetu Dżuma, Shamahe
- Kościół Najświętszej Marii Panny (polski), Baku, ul. Merkuriewska–Kaspijska / Prospekt Azerbejdżanu–Bejbutowa
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Targowa / Nizami
- Pałac Muchtarowa, Baku, ul. Perska / Muchtarowa 6
- Pałacyk Hadżijewa, Baku, ul. Szemachijska
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Kaspijska / Bejbutowa 25
- Dom mieszkalny, Baku, ul. Policyjska / Mamedalijewa 11
- Mauzoleum Hadżi Abu Turaba
- Teatr lalkowy, Baku, ul. Nefchiyar av. / Resuľzade
- Budynek miejskiej straży pożarnej, Baku

Eugeniusz Skibiński

- Pałacyk Aga Bała Kulijewa (obecnie Dom Architekta), Baku, ul. Perska / Muchtarowa 24
- Dworzec kolejowy, Baku
- Rezydencja Chanlarowa, Baku
- Dom mieszkalny Rasułowa, Baku
- Dom mieszkalny Furgunowa, Baku
- Dom mieszkalny Kazarowów, Baku
- Dom, Baku, ul. Połuchina
- Projekt teatru Tagijewa, Baku

Konstanty Borisoglebski

- Budynek Hale Olginskie, Baku, ul. Olginska / Rasużade
- Gimnazjum miejskie, Baku, ul. Bałachanska / Fizuli 61
- Budynek szpitala, Baku, ul. Krasnowodska / Sameda Wurguna
- A. i T. Koszyńscy, Zaleski
- Realizacje domów w Baku

Summary

Polish Paris on the Caspian Sea

In their spare time the descendants of Poles living on the shores of the Gulf of Absheron in Azerbaijan have many memories to ponder on. In Tsarist Russia, it was one of the biggest Polish communities that not only lived among the Russians there, but took a leading role and created modern and beautiful works at that time, which today is remembered in Baku. Today, the work that has been done by the group of Polish architects working in the late nineteenth and early twentieth century in Baku are of permanent value to the modern capital of Azerbaijan.

Polish architects created public buildings and homes for the wealthy residents of Baku, Elisabethpol, Shamakhy, Shaki. The first was Ignacy Kryształowicz, who in 1870 was appointed governor architect in Elisabethpol. Then, Eugeniusz Skibiński and Aleksander Koszyński designed more than 200 houses there. Thanks to Józef Gosławski, who in 1892 was appointed to the position of city architect of Baku, the quality and relevance of Polish architectural works generally increased. He designed many public buildings including the

city council building, theatre, and houses and villas of the Azeri millionaires. These facilities have given a new metropolitan nature to the quickly evolving Baku. His successors, Kazimierz Skórewicz and Józef Płoszko continue the program of creating a modern city. In just twenty years, these three architects permanently shaped the design of the new city. The streets of the new Baku began to have European characteristics. Today, after a hundred years, beyond the old town of Baku (now on the UNESCO World Heritage List), we now have a new part, no less historic, which is to a large degree the work of Polish architects. Many of these structures are now legally protected monuments in Azerbaijan. Although not all the buildings have survived to our time, what can be seen today in Baku surprises the viewer with the originality of the architectural forms adopted and decoration. We should also appreciate the fact that the present inhabitants of Baku emphasize the Polish style used by architects.

We still do not have an ordered list of facilities designed by the Poles. We lack knowledge of the archival materials preserved. Even though in the literature there are photographs of the most famous buildings, there is no photographic documentation of their current state. Although many books and articles devoted to mutual contacts between the Poles and Azeris mention Polish architects and list their names, knowledge about their work is still superficial and not documented in an academic way. Perhaps it is time for this topic to be addressed seriously, to locate and make inventories of original source material and archival records. A complete list of these facilities should be prepared with descriptions of the current state of not only the architecture but also the historical interiors, if they remain. It should be noted that in the international literature, in relation to the architectural heritage of Baku, there is a growing interest in the outstanding works of architecture of that period. The originality of these works is noted, but the issue of who the authors of the works were is disregarded. This signal should alert us to the fact that soon there will be further studies devoted to great works of architecture in Baku, which will define the authors who arrived from St. Petersburg as architects. Additionally, it should be noted that outside the territory of Poland there is practically no place on earth where Polish architect engineers have built such a huge number of buildings.

Translated by Zbigniew Zabielski